

YADSINAN GELENEK: “İSLAM’A YAMANAN SANAL ŞİDDET: RECM VE İRTİDAT MESELESİ” YAZISI ÜZERİNE BAZI ELEŞTİREL MÜLAHAZALAR

Davut İLTAŞ*

GİRİŞ

Yöntem sorunu, günümüzde genelde bütün Müslümanları, özelde de akademisyen olsun olmasın İslamî ilimler sahasında araştırma ve inceleme yaparak toplumu aydınlatma yükümlülüğünü taşıyanların karşılaştıkları ve henüz çözülme bekleyen bir problem olarak mevcudiyetini korumaya devam eden bir sorundur. Son günlerde, bu ve benzeri problemlere bir açıklık getirmek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlediği “İstişare Toplantısı” bu sorunun gün yüzüne çıkan en belirgin göstergelerinden biridir. Aynı problemin devam ettiği platformlardan biri de din sahasında bilimsel faaliyetlerde bulunan dergilerdir. Bu tür faaliyetlerin sonuç itibarıyla din ile ilgili konuları gündeme getirmesi, kamuoyunun ilgi ve bilgisine sunması açısından önemi tartışılmaz. Problemlerin tespiti, bu problemler konusunda fikir ve düşüncelerin olgunlaşması ve sonuçta problemleri çözme noktasında yerinde önerilerde bulunulması ancak bu tür faaliyetler sayesinde mümkün olabilmektedir. Ancak problemleri tartışırken ve çözüm üretirken kaynakları belli ve bu kaynaklara bakışı kendi içinde tutarlı olan bir yöntemin izlenmesi ve geçmişin lâıyık ve çehile değerlendirilmesinin de bilimsellik ve hakkâniyet açısından gözetilmesi gereken bir nokta olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bu amaçla İslamiyat dergisinin “Din ve Şiddet” özel sayısında sayın Prof. Dr. Hayri Kırbaçoğlu tarafından kaleme alınan “İslam’a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi” (s. 125-132) başlıklı makale hakkındaki bazı eleştirel mülahazalarımı dile getirmek istiyorum.¹

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, diltas@erciyes.edu.tr

¹ “Bu yazı, yaklaşık dokuz on ay önce eleştiriye konu olan yazının yayınlandığı İslamiyat dergisine gönderilmiş olup irtibat kurulmuş olmasına rağmen, bu zamana kadar yazının yayını konusunda tarafımıza herhangi olumlu ya da olumsuz bir cevap verilmemiştir. Yazımın öncelikle eleştirdiği yazının yayınlandığı söz konusu dergide yayın-

Sayın Kırbasoğlu'nun temel iddiası, 14 asır boyunca muhsan kişiler için verilen recm ve irtidat edenler için öngörülen ölüm cezasının (yazının başlığından da anlaşılacağı üzere) şiddet olduğu ve bu iki cezanın İslam'da olmadığıdır. Bu temel iddiasını da özetle, şu şekilde gerekçelendirmiştir:

1. Söz konusu iki cezanın Kur'an'dan dayanağı yoktur.
2. Bu iki ceza ile ilgili mevcut hadisler ya zayıf ya da haber-i vâhiddir.
3. Haber-i vâhidler ise şüphe içermesi sebebiyle "şüphe ile hadlerin düşürülmesi ilkesi" gereğince had cezalarını ispatta delil olamaz.
4. "Açıklamanın ihtiyaç vaktinden sonraya bırakılması caiz değildir" ilkesi gereğince, bu iki suç Kur'an'da yer aldığı halde, cezalarının Kur'an'la açıklanmaması düşünülemez. Kur'an'ın kendisi dururken açıklamanın Hz. Peygamber aracılığıyla yapılmış olabileceğini ileri sürmek ikna edici değildir.

Biz de sayın Kırbasoğlu'nun temel iddia ve gerekçeleri hakkındaki eleştirilerimizi, özetle verdiğimiz bu noktaları esas almak suretiyle şu başlıklar altında ele alacağız.

1. Makalenin başlığı
2. Fakihlere yöneltilen eleştiriler
3. Şüphe ile hadlerin düşürülmesi meselesi
4. Hz. Peygamber'in beyan görevi
5. Genel değerlendirme ve sonuç

I. MAKALENİN BAŞLIĞI HAKKINDA:

Başlıkta yer alan "yamanan", "sanal" ve "şiddet" kelimelerinin yazar tarafından özenle seçildiği ve yazarın bu iki meseleyle ilgili bakış açısını baştan ve belirgin bir biçimde ortaya koyduğu görülmektedir. Daha baştan recm ve mürtedin öldürülmesi meselelerinin, esasen İslam'da olmayan birer mesele ve şiddeti içerdiği, daha doğrusu bütünüyle şiddet olduğu vurgulanmaktadır. Şu veya bu mertebede konu ile ilgili pek çok rivayetin bulunduğu söyleyen (s. 128) yazarın bu meseleleri, mevzu hadislerle dayandığı anlamını ifade eden "yamanan" ve "sanal" sıfatlarıyla nitelemesi, bugünün telâkkilerinin belirleyici kriter olarak alındığı izlenimini vermektedir.

Başlıkta geçen "şiddet" kelimesi de yine mahkum edici ve yerinde olmayan bir nitelemedir. Hukukî açıdan şiddetin, hukukun öngördüğünün ötesinde hukuka aykırı olarak mala ve cana karşı fizikî güç kullanma olduğu düşünülürse, recm ve irtidat suç ve cezalarını kabul eden bir hukuk sisteminde, ceza hukuku mantığı açısından -bizim için öyle olmasa da- bunları, kaba kuvvet anlamına gelen şiddet'le nitelemek doğru ve kabul edilebilir bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Aksi taktirde tüm cezaların şiddet olarak nitelendirilmesi kaçınılmaz bir durum olur. Bu bağlamda yazarın, Kur'an'da yer alan zina edene yüz sopa (Nur 24/2), iftira edene seksen sopa vurulması (Nur 24/4), hırsızın elinin kesilmesi (Maide 5/38), eşkıyanın öldürülmesi veya asılması ya da el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi (Maide 5/33) gibi bedenî cezaları da "şiddet" olarak değerlendirip değerlendirmediyinin bilinmesine ihtiyaç vardır. Yazarın bu cezalar hakkındaki kanaatini ortaya koymadan sadece recm ve irtidatı ele alıp "şiddet" olarak nitelemesi, parçacı bir yaklaşımda bulunulduğunu göstermektedir.

→

lanmasını bilimsel ahlâk gereği olarak değerlendirip bu kadar zaman bekledik ve yeterince beklediğimizi düşünerek artık yayınlamanın uygun olduğuna karar verdik. Takdir kamuoyunundur."

Hız. Peygamber'in sünnetini bir "dünya görüşü", bir "model" olarak projelendirme çabası içinde olan sayın Kırbasoğlu'nun, her şeyden önce 'Bir şeyin İslam'da olup olmamasının kriteri nedir?' sorusuna bir cevap vermesi gerekirdi. Acaba bir şeyin İslam'da olup olmamasının kriteri Kur'an'da olup olmaması mıdır, yoksa akla ve günümüzün değerlerine uygun olup olmaması mıdır? Bu bağlamda Hız. Peygamber'in ve sünnetinin konumu ve değerinin yeri neresidir? Bu konuda yazarın tavrının belli olması beklenirdi. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, katılıp katılmadığı bu yazısı çerçevesinde belli olmamakla birlikte, yukarıda yazarın temel iddiasının gerekçesi olarak belirtilen birinci ve dördüncü gerekçeler, bu konuda temel kriterin Kur'an'da olup olmaması olduğu yönünde bir imâda bulunmaktadır. Eğer böyle ise bu düşünce, Hız. Peygamber'in sünnetini bir "dünya görüşü", bir "model" olarak kabul etmekle nasıl bağdaştırılacak? Eğer böyle değilse, bu cezaların Kur'an'da olmamasından İslam'da olmayacağı sonucu nasıl çıkıyor?

2. FAKİHLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER:

A. FAKİHLERİN BU CEZALARIN İSPATINDA KUR'AN'A DAYANDIĞI İDDİASI:

Yazar, recm ve irtidatın dayandığı deliller sadedinde bu ikisi arasında bir ayırım yapmadan şöyle demektedir: "Hemen belirtelim ki, eski-yeni, konuyla ilgili eserlerin çoğu recm ve irtidat suçlarının ve bunlar için öngörülen cezaların dayanaklarının Kur'an ve sünnet olduğunda müttetikler." (s. 126) Yazar bir sayfa sonra (s. 127) "Zaten İslam fıkhında recm cezasının varlığını iddia eden pek çok İslam âlimi de, bunun Kur'an'la herhangi bir ilgisinin bulunduğunu ileri sürmüş değildir" diyerek bir önceki sözü ile çelişmektedir. Aşağıda görüleceği üzere esasen fakihlerin gerek recm cezası gerekse mürtede verilen ölüm cezası konusundaki dayanakları, iddia edildiğinin aksine ayetler değil, Hız. Peygamber'in uygulamaları ve bu uygulamalar üzerindeki icmâ'dır.

Sayın yazarın "Dolayısıyla, yaptığımız bu tespit ve değerlendirmenin 14 asırlık İslam fıkıh geleneğinin tamamı için de aynen geçerli olduğunu söylemek mümkündür" (s. 127) sözleriyle Abdulkadir Udeh hakkında yaptığı değerlendirmeyi, onun sırtından 14 asır boyunca gelmiş geçmiş bütün İslam âlimlerine teşmil etmesi hatalı bir genellemedir. Fakihlerin, irtidatın hükmünü belirleme konusunda bu ayete (Bakara, 2/217) dayandıkları şeklindeki bu aceleci genellemesi, yazarın klasik kaynakları yeterince incelemeye fırsat bulamadığı izlenimini vermektedir. Klasik kaynaklara bakıldığında fakihlerin, bu meselenin hükmünü belirlemede esas itibarıyla söz konusu hadisler üzerindeki icmâ'a dayandıkları görülür. Bu ayetin, İbn Kudâme'nin el-Muğnî'sinde olduğu gibi bazı kaynaklarda irtidat konusunda zikredilmesi,² sanıldığı gibi irtidatla verilecek cezayı belirleme amacına yönelik olmayıp, mürtedin tanımına açıklık getirmek ya da mürtedin uhrevî açıdan durumunu gözler önüne sermek amacıyla. Zira ayette dünyevî bir cezadan bahsedilmediği, fakih olmayanların bile anlayacağı ölçüde açıktır.

Yazar, metin tenkidi açısından irtidatla ilgili haberlerin Kur'an'a ters düştüğünü ileri sürmüştür (s. 129). Ona göre, şayet mürtedin öldürülmesi gerekli olsaydı, "İman edip sonra kafir olan, sonra tekrar iman edip yine kafir olan, ardından da küfürlerinde ileri gidenlere gelince, Allah onları ne affeder ne de onları doğru yola iletir" (Nisâ, 4/137) ayetinde geçen

² El-Muğnî, Kahire 1990, XII, 264.

ikinci ve daha sonraki irtidatlara müsaade edilmemesi gerekirdi. Ayetle hadis arasında görünürdeki çelişki, gerçekte bir çelişki değildir. Nitekim fukahâ, mürtedin hemen öldürülmeyeceğini, şüphelerinin giderilmesi ve bu şekilde yeniden İslam'a dönmesi için üç günlük süre (Hanefîlere göre, mürted bunu talep etsin ya da etmesin bu sürenin tanınması müstehap, cumhura göre zorunludur) tanınacağını söylemişlerdir.³ Bu da ayette anlatılan, mürtedin tekrar iman edip, bundan sonra yine irtidat edebileceği hususuyla çelişmez. Diğer yandan böyle bir çelişkinin varlığı kabul edilse bile, recm meselesinde olduğu gibi Kur'an ve sünneti birlikte değerlendirmenin bir gereği olarak, mütevatire yakın bir derecede kabul edilen haberlerle ayetin nesih ve tahsis edileceği, usulcülerin neredeyse tamamı tarafından kabul edilmiştir.

B. FAKİHLERİN, ZAYIF VEYA AHÂD HABERLERE DAYANDIĞI İDDİASI:

Sayın Kırbaoğlu'nun, fakihleri eleştirdiği noktalardan birisi, onların recm ve irtidatın hükmünü zayıf ya da en iyimser ihtimalle haber-i vâhidlerle belirlemiş olmalarıdır. Acaba gerçekten fakihler, bu iki meselenin hükmünü belirlemede zayıf haberlere ya da haber-i vâhidlere mi dayanmışlardır? Konuyu fazla uzatmamak ve farklı mezheplerden fakihlerin her iki konu ile ilgili görüş ve gerekçelerini göstermesi açısından her birine ait birer kaynağı örnek vermek yeterli olacaktır.

B I. RECM MESELESİ:

Mâlikî fakih İbn Rüşd, muhsan hür kişilerin zinasının cezası hakkında şöyle demektedir: "Heva sahiplerinden bir fırka hariç Müslümanlar, bu kişilere verilecek had cezasının recm olduğunda icma' etmişlerdir. Bu fırka ise zina eden her kişiye celde cezasının verileceği görüşündedir. Cumhur ise recm konusundaki hadislerin sabit olduğunu kabul ederek sünnetle Kitab'ı tahsis etmiştir."⁴

Hanefî fakih Merginânî, recm cezasının uygulanmasına ilişkin üç gerekçe sunmuştur. 1) Hz. Peygamber'in Maiz'i recmetmesi. 2) Müslüman kanının üç şeyden biri ile helal olduğu, bunlardan birinin de muhsan olduktan sonra zina olduğunu belirten hadis ki, bu hadisi müellif maruf hadis olarak nitelemiştir. 3) Bu konuda sahabenin icma' etmiş olması.⁵

Hanbelî fakih İbn Kudâme, erkek olsun kadın olsun muhsan zanînin recmedilmesinin vücbu ve gerekçeleri konusunda "Bu görüş sahabe, tabiün ve bunlardan sonraki bütün asırlarda yaşamış olan âlimlerin görüşüdür. Bu konuda Hâricîler dışında muhalif olan hiç kimseyi bilmiyoruz. ... Bizim görüşümüzün gerekçesi şudur: Tevatüre benzeyen haberlerde geldiği üzere recm, Hz. Peygamber'in sözü ve fiiliyle sabit olmuştur ve Hz. Peygamber'in ashâbı da bu konuda icma' etmiştir."⁶

Şâfiî fakih Hatib Şirbînî, Nevevî'nin el-Minhâc'ına yaptığı şerhte konu ile ilgili olarak muhsan zanînin haddinin recm olduğu konusunda icmâ' olduğunu belirterek, "Mâiz ve Ğâmidîyyeli kadının recmi gibi bu konuda haberler birbirini desteklemektedir."⁷ demektedir.

³ Örnek olarak bkz. Merginânî, *el-Hidâye*, İstanbul 1991, II, 164.

⁴ *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul 1985, II, 363.

⁵ *El-Hidâye*, II, 96.

⁶ *El-Muğnî*, XII, 309.

⁷ *Muğnî'l-Muhtâc*, Beyrut 1933, IV, 146.

Zâhirî İbn Hazm da, muhsan hür zânîlerin cezasının recm olduğu konusunda İslam fırkalarından saymadığı Ezârîka dışında tüm Müslümanların ittifak ettiğini, ihtilaf edilen noktanın ise celde ve recm cezasının birlikte uygulanıp uygulanmayacağı olduğunu belirtir.⁸ Hillî ise "Akıl bâliğ bir kadınla zina ettiğinde muhsan kişinin recmedilmesi gerekir" sözüyle İmamiyye'nin bu konudaki görüşünü ifade eder.⁹

B2. İRTİDAT MESELESİ:

İbn Rüşd bu konuda şöyle demektedir: "Âlimler, Hz. Peygamber'in "Kim dinini değiştirirse onu öldürün" sözünden dolayı, savaşmadan önce ele geçirilmesi halinde mürtedin öldürüleceği konusunda ittifak etmişlerdir. Mürted kadının öldürüleceği konusunda ise ihtilaf etmişlerdir. ..."¹⁰

Merğînânî de irtidat cezasının gerekçesi olarak mezkur hadise dayanmaktadır. Ancak ölüm cezasının uygulanması noktasında erkekle kadın arasında Hanefîlerin yaptığı ayırımı gerekçe olarak Hz. Peygamber'in kadınları öldürme yasağını zikretmekle birlikte makul bir gerekçe olarak da şunları söylemektedir: "Aslolan cezaların ahiret yurduna bırakılmasıdır. Zira cezalarda acele edilmesi imtihan esprisini bozar. İrtidat eden erkek konusunda bu kuralın işletilmemesinin nedeni ondan gelecek olan yakın tehlikedir ki, bu da Müslümanlara karşı savaşmasıdır. Erkeklerin aksine yapılarının elverişli olmamasından dolayı kadınlardan böyle bir tehlikenin gelmesi söz konusu değildir."¹¹

İbn Kudâme, mürtedin tanımını verdikten sonra konuyla ilgili olarak söz konusu ayete değinmiş, ardından da Hz. Peygamber'in "Kim dinini değiştirirse onu öldürün" sözünü zikrederek ilim ehlinin mürtedin öldürülmesinin vücûbu konusunda icmâ' ettiklerini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in bu sözünün Ebu Bekr, Osman, Ali, Muaz, Ebû Musa, İbn Abbas, Halid ve bunların dışındaki sahabilerden rivayet edildiğini ekleyen İbn Kudâme, kimsenin karşı çıkmaması nedeniyle de icmâ' olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.¹²

Şirbinî de kadın erkek ayırımı yapmaksızın, irtidat eden kimsenin tevbeden kaçınması halinde öldürülmesinin gerektiği hükmünü "Kim dinini değiştirirse onu öldürün" hadisine dayandırmaktadır.¹³

İbn Hazm ise Ömer, Süfyan ve İbrahim en-Nehâî'nin irtidat eden kişinin ebediyen tevbede davet edileceği görüşünün dışında tüm fakihlerin irtidat eden kişi hakkında ölüm cezasının uygulanacağı konusunda ittifak ettiklerini belirtir.¹⁴

Hz. Peygamber'in Maiz'i recmettiği, sahabe döneminden beri neredeyse bütün Müslümanların kabul ettiği bir olay olup, fıkıh kitaplarının büyük çoğunluğunda yer almıştır. Hidâye müellifi, ikinci gerekçe olarak verdiği hadisi ise maruf olarak nitelemiştir ki, maruf haber tabiri Hanefîlerde haber-i vâhid dışında kalan meşhur ya da mütevatir sünneti ifade için kullanılan bir tabirdir.¹⁵ Kısaca yazarın sahih bir haber-i vâhid olarak bile kabul etmediği bu haber Merğînânî ve temsil ettiği mezhep âlimleri

⁸ El-Muhalâ, Kahire, t.y., XI, 231, 233; Merâtibu'l-İcmâ', Beyrut, t.y., s. 129.

⁹ El-Muhtasaru'n-Nâfi', Mısır, t.y., s. 215.

¹⁰ El-Bidâye, II, 383.

¹¹ El-Hidâye, II, 165.

¹² El-Muğni, XII, 264.

¹³ Muğni'l-Muhtâc, IV, 140.

¹⁴ Meratibu'l-İcmâ', 127; el-Muhallâ, XI, 188-189.

¹⁵ Bu konuda bkz. H. Yunus Apaydın, "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Cöstergesi Olarak Manevî İnkita' Anlayışı", Erciyes Ü. İlahiyat F. D., Sayı 8, s. 180.

tarafından maruf olarak görülmektedir. Merğınânî ve diğer fakihlerin gerekçe olarak zikrettiği sahabe icma'ı ise yazar tarafından hiç gündeme getirilmemiştir. Bu konuda sahabenin icma' etmiş olması, 14 asır boyunca recm cezasının Müslümanlar tarafından niçin kabul edildiği sorusunun cevabıdır. Eğer bu konuda bir şüphe olsaydı, pek çok konuyu tartışmış ve ihtilafa düşmüş olan sahabenin böylesine önemli bir konuyu atlamış olması düşünülemezdi.

Recm ve irtidat konusundaki haberler, yazarın iddia ettiğinin aksine zayıf ve haber-i vâhid türünden haberler değildir. Esasen haber-i vâhid konusunda en sıkı şartları ileri süren Hanefîlerin, yöntemleri açısından bu rivayetlerin haber-i vâhid olduğunu kabul etmeleri de mümkün değildir. Çünkü Hanefîlerin yöntemine göre haber-i vâhidle Kuran'ın umumunun tahsis edilmesi, Kuran'ın hükmünün neshedilmesi, haber-i vâhidle nassa ziyade söz konusu olamaz. Tahsis veya neshedecek haberin meşhur veya mütevatir olması gerekmektedir. Nitekim Hanefî usulcülerden Cessâs, bu konuda kendi mezhebinin tutumunu net olarak ortaya koymuştur: "*Kur'an'a uyma emri, tenzil nassı ile sabittir; haber-i vâhidin kabulü ise tenzil nassı ile sabit değildir. Dolayısıyla (haber-i vâhid sebebiyle) Kur'an'ın terk edilmesi caiz değildir. Çünkü Kur'an'a uymanın gerekliliği ilmi gerektiren bir yoldan sabit olmuştur; haber-i vâhid ise ameli gerektirir. Dolayısıyla haber-i vâhid sebebiyle Kur'an'ın terki ve haber-i vâhidle Kur'an'a itiraz caiz değildir. Bu da ashabımızın, haber-i vâhidlerde Kur'an'a muhalefet eden kişinin sözünün makbul olmadığı şeklindeki görüşünün sahih olduğunu gösterir.*"¹⁶ Haber-i vâhidin Kur'an karşısında delil olamayacağını bu kadar açık ve kesin bir şekilde benimseyen ve ayrıca haber-i vâhidlerin Kur'an'a arz edilmesini bir kural olarak ortaya koyan Cessâs, Nur suresindeki celde ayetinin muhsan kişiler hakkında Ubâde b. Samit hadisiyle neshedildiğini söylemektedir.¹⁷ Bu durumda Cessâs'ın bu hadisi, Kur'an'ın hükmünü neshedecek bir derecede¹⁸ değerlendirdiğini söylemek gerekir. Hanefîlerin dışındaki çoğunluğa göre ise haber-i vâhidle tahsis ve neshin cevazı konusunda zaten kayda değer bir görüş ayrılığı yoktur.¹⁹

İbn Kudâme, recm konusunda muhalif olan Hâricîlerle Ömer b. Abdülaziz arasında geçen bir olaydan bahsetmektedir. 14 asır boyunca recm ve benzeri konuların nasıl kabul edildiğine ilişkin dikkat çekici noktalar içermesi bakımından bu olayı aktarmak istiyoruz. "Hâricîlerden bir grup, Ömer b. Abdülaziz'e gelirler. Ömer b. Abdülaziz'i tenkit ettikleri konular arasında recm olayı da vardır. Şöyle dediler: "Hayızlı kadın için namazın kazasını vacip kılmayıp orucun kazasını vacip kıldınız. Halbuki namaz daha önemlidir." Ömer b. Abdülaziz de onlara şöyle dedi: "Siz, ancak Allah'ın kitabında olan şeyleri mi kabul ediyorsunuz?" Onlar, "Evet" dediler. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz onlara şöyle dedi: "Öyleyse söyleyin bakalım, farz namazların sayısını, rükün, rekât ve vakitlerinin sayısını Allah'ın kitabının neresinde buluyorsunuz? Söyleyin bakalım, zekat kimlere farzdır, zekatın miktar ve nisabı nedir?" Onlar "Bize biraz süre ver" diyerek ayrıldılar. Bu soruların cevabına ilişkin Kuran'da bir şey bulamadılar. Tekrar Ömer b. Abdülaziz'e gelerek "Bunların cevabını Kuran'da bulamadık" dediler. Ömer b. Abdülaziz, onlara "Peki, bunları nasıl kabul ediyorsunuz?" diye sordu. Onlar, "Çünkü bunları Hz. Peygamber yaptı, ondan sonra da Müslümanlar yaptı" dediler. Bunun

¹⁶ *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut 1985, IV, 201.

¹⁷ *Ahkâmü'l-Kur'an*, V, 94.

¹⁸ Nitekim Cessâs recm haberlerini mütevatirin iki kısmından biri olarak değerlendirir. *El-Fusûl fî'l-usûl*, y.y., 1994, III, 48, 49.

¹⁹ Örnek olarak bkz. Amîdî, Seyfüddin, *el-İhikâm fî usûl'l-ahkâm*, Beyrut 1985, I, 525 vd.

üzerine Ömer b. Abdülaziz onlara "Recm de, hayızlı kadının orucu da böyledir. Hz. Peygamber recmetti, kendisinden sonra halifeleri ve Müslümanlar da recmetti. Hz. Peygamber, (âdet halinde edâ edilmesi yasak olan) orucun kaza edilmesini emretti, namazın kaza edilmesini ise emretmedi. Bu emrini hem Hz. Peygamber'in hanımları hem de ashabının hanımları yerine getirdi."²⁰

C. FAKİHLERİN SİYASÎ DEĞERLENDİRME YAPMADIKLARI İDDİASI:

Sayın Kırbaoğlu, fakih ve usulcülerin Hz. Peygamber'in hüküm ve uygulamalarını genelde a) Peygamber sıfatıyla, b) devlet başkanı sıfatıyla, c) normal bir insan ve toplumun bir bireyi sıfatıyla olmak üzere, farklı açılardan değerlendirdiklerini, böyle bir tasnifin neden irtidat ve recm rivayetleri için de geçerli olup olmadığını tartışmaksızın dînî nitelikte ve genel geçer olduklarını ileri sürmelerinin isabetsiz olduğunu belirterek bu meseleleri yeterince inceleyip tartışmadıkları sonucuna varmaktadır.

Öncelikle bu eleştirinin, recm ve irtidat konusundaki hadislerin hücciyetine yönelik eleştirileriyle çeliştiğini belirtelim. Zira bu eleştiri, ancak hadislerin hücciyeti kabul edildiği taktirde makul ve yerinde bir eleştiri olabilir. Aksi taktirde zayıf ya da meseleyi ispata yetmeyen bu hadislerin ifade ettiği hükümleri siyasî uygulamalar şeklinde değerlendirmedikleri için fakihlerin tenkit edilmesi anlamlı olmaz.

İkinci olarak, irtidat suçuna verilen cezanın siyaseten verilmiş bir ceza olduğu yönünde Hanefilerce yapılmış bir değerlendirmenin bulunduğu konunun uzmanlarının malumudur. Merğınânî'nin yukarıdaki sözleri ile Kâsânî'nin "Bize göre öldürme, dinden dönmeyen ayrılmaz unsurlarından biri değildir. Çünkü, dinden dönme mevcut olmakla birlikte, ashabımız arasında hiçbir görüş ayrılığı bulunmaksızın dinden dönen kadın öldürülmez."²¹ sözü böyle bir değerlendirmeden başka hangi anlama gelir? Bu noktada yazar tarafından hiçbir ayırım yapılmaksızın genelleme bir yaklaşımla fukahânın tamamını eleştirmek, sayın yazarın fukahâyâ yönelttiği ifadelerle söyleyecek olursak, verilen hükmün dayanakları konusunda yeterince inceleme yapmamaktan başka ne ile ifade edilir?²²

²⁰ El-Muğnî, XI, 310.

²¹ Bedâi'u's-Senâi' fî Tertîbi's-Şerâi', Beyrut 1982, VII, 134.

²² Fakihlere karşı yazar tarafından yapılan hatalı ve haksız eleştirilerin bir diğer örneğini de usulcülerin ve fakihlerin sünnet tanımlarına yönelttiği eleştiri oluşturmaktadır. Sayın Kırbaoğlu, "İslam Düşüncesinde Sünnet" isimli eserinde usulcülerin ve özellikle de fakihlerin sünnet tanımını yeterli bulmayarak, hatta vahim bir hata olarak değerlendirecek şu eleştirilerde bulunmuştur: "... Fıkıhçılar da Sünnet'i farz-vacip dışındaki hükümlere hasretliklerine göre, bu durumda Sünnet "Mendub"un karşılığı olmaktadır. Bizce fıkıhçıların hatası işte bu noktadan kaynaklanmaktadır. Çünkü gayet âşikârdır ki, Sünnet'i Hz. Peygamber'in sadece "Mendub" türünden davranış ve hükümlerine hasretmek son derece vahim bir hatadır. Bunun fiata olduğunu anlamak için Sünnet'in lügat manasına bir göz atmak bile yeterlidir. ... Söz konusu olan Sünnet "Hz. Peygamber'in Sünneti" olunca, onun yolunun, gidişatının ve sıretinin veya daha çağdaş bir tabirle "Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu modelini" sadece mendubları içermesi doğru olmaz. ..." Bunlara ek olarak sayın Kırbaoğlu, mendub, tatavvu ve nafil terimleri varken neden fıkıhçıların "Sünnet" terimini kullandıklarını anlamının hayli zor olduğunu söylüyor. Daha sonra da fakihlerin vahim hatasını gidermek ve kendi önerisini ortaya koymak için sünneti bağlayıcılık açısından şu şekilde sıralıyor: 1) Farz, 2) (Vacip), 3) Mendub-Nafil-Tatavvu, 4) Mübah, 5) Mekruh, 6) Haram (s. 74-75).

Sayın Kırbaoğlu'nun, bu satırlardaki, kendi tabiriyle "vahim hatayı" nasıl işlediğini merak ediyorum doğrusu. Öyle görünüyor ki, burada fakihlerin terminolojisindeki delil anlamındaki sünnet ile teklif hükmün kısımlarından biri olan sünnet birbirine karıştırılmış ve fakihler haksız yere vahim bir hata işlemekle suçlanarak vahim bir hata işlenmiştir. Yazar, mendub terimi varken neden sünnet teriminin kullanıldığını anlamının hayli zor olduğunu söylüyor. Halbuki mendub, mütekellim usulcülerin kullandığı bir terimdir. Bu terim, büyük ölçüde Hanefî usulcülerin terminolojisindeki sünnet ve nafil terimlerine tekabül eden bir terimdir. İçeriği tanımlandığı sürece bir terimin tanımlanan anlamda kullanılışında ise anlaşılacak hiçbir şey yoktur. Nitekim mütekellim usulcüler, farz anlamında olmak üzere vacib terimini kullanırlar. Aynı vacib terimi Hanefî usulcüler tarafından farzdan bir

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise yazarın, recm konusunda Muhammed İzzet Derveze tarafından yapılan değerlendirmeye dikkat çekmesidir. "Burada Muhammed İzzet Derveze'nin recmi Hz. Peygamber'in şahsî bir ictihadı olarak değerlendirmiş olmasına dikkat çekmek yerinde olur" (s. 131, 17 no'lu dipnot). Şayet yazar bu değerlendirmeye katılıyorsa (ki, öyle olduğu anlaşılıyor), bu değerlendirme ancak hadislerin hücciyeti kabul edildiği taktirde makul ve yerinde bir değerlendirme olabilir. Aksi taktirde bu değerlendirme anlamlı olmaz. Öte yandan şayet recm Hz. Peygamber'in şahsî bir ictihadı ise bu durumda kendisinin şiddet olarak nitelediği ve İslam'a yamandığını söylediği bir uygulama ve hükmü, sayın yazar bu İslam'ın mübelliğ ve mübeyyini "âlemlere rahmet olarak gönderilen" Hz. Peygamber'e nasıl yakıştırıyor?

3. ŞÜPHE İLE HADLERİN DÜŞÜRÜLMESİ MESELESİ:

Şüphe ile hadlerin düşürülmesi, esas itibarıyla sanığın suçunun sübûtunda ortaya çıkan şüphe ile ilgili olup Hz. Peygamber'in "Şüphelerle hadleri düşürünüz" sözünün fikhî bir kural olarak ifade edilmesidir. Nitekim bu kural modern hukukta da "Sanık şüpheden faydalanır" şeklinde ifade edilmektedir. Öte yandan zan ifade etmesi yönüyle bir şüphe taşıdığı için haber-i vâhidin had cezalarının sabit olmasında delil olup olamayacağı usulcüler arasında tartışılmıştır.

Sayın Kırbasoğlu da "Sonuç itibarıyla, mürteddin öldürülmesi gerektiğine dair rivayetlerin, gerek isnad gerek metin açısından ciddi problemleri bünyelerinde barındırması, problemsiz oldukları var sayılsa bile, bilgi değeri bakımından kesinlik değil, ihtimal ve zann-ı galip ifade etmesi sebebiyle, ölüm cezası gibi son derece ciddi bir konuda delil olamayacağı rahatlıkla ifade edilebilir" (s. 129) satırlarıyla bu kural gereğince had cezalarının haber-i vâhidlerle sabit olamayacağını söylemiş ve bu konuda kaynak olarak da dipnotta Yaşar Yiğit'in "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bir Bakış" (İslamiyat, cilt 2, sayı 2) isimli makalesinin 132. sayfasındaki kaynakları göstermiştir. Sayın Yiğit, adı geçen makalesinin atıfta bulunulan sayfasında şöyle demektedir: "İrtidat suçunun başlıca delilleri arasında yer olan "Kim dinini değiştirirse, onu öldürünüz" hadisi ise âhâd bir hadistir. Birçok ilim adamına göre, had cezaları âhâd haberle sabit olmamaktadır. Çünkü âhâd haberle elde edilen bilgi, zan ifade eder. Zan ise, kesin olmayan bir bilgidir. Bu yönüyle zan, şüphe konumundadır. Şüphenin varlığı durumunda ise, had cezalarının kaldırılması genel ilkedir. Nitekim bu ilkenin hukuki temelini teşkil eden bir hadiste Hz. Peygamber, "Şüphe bulunduğu, hadleri kaldırınız" buyurmaktadır" (s. 132-133).

Şimdi hem sayın Kırbasoğlu'na hem de sayın Yiğit'e sormak gerekir. Şüphe ile hadlerin düşürüleceğine gerekçe olarak kabul ettiğiniz ilkenin dayandığı bu hadis sizin

→

derece alta olan bir hüküm kategorisini ifade için kullanılmıştır. Burada fıkıh usulünde çok yaygın olarak bilinen teklîfî hükmün, kelâmcı ve fakih usulcülere göre kısımlarına işaret etmek yerinde olur. Kelâmcı usulcülere göre teklîfî hükümler vacib, mendub, mübah, mekruh ve haram olmak üzere beş kategori; fakih usulcülere göre ise farz, vacib, sünnet, nafil, mübah, mekruh ve haram olmak üzere yedi kategoridir. Bu taksimle sayın Kırbasoğlu'nun önerisi arasındaki fark nerede acaba! Fakihlerin sünnet terimini, farz-vacib dışında kalan hükümlere hassettikleri, dolayısıyla da hata ettikleri sözü de sünnet teriminin iki farklı kullanımını birbirine karıştırmaktan kaynaklanan bir hatadır. Böyle bir hasretme ve hata asla söz konusu değildir. Fıkıh kitaplarına şöyle bir göz atan kişi, mesela namaz için "Farziyyeti Kitap, sünnet ve ümmetin icma'ı ile sabit olmuştur" (örnek olarak bkz. Mavsîlî, *el-İltiyâr*, I, 37) ifadesiyle karşılaşır ve (delil anlamındaki) sünnetle de farz bir hükmün sabit olduğunu kolayca anlar. Bu hükümlerin hepsi Kitap nassı ile sabit olabileceği gibi, sünnet nassı ile de sabit olabilir.

belirlediğiniz ölçülerle, senede ihtiyaç duymayan mütevatir bir hadis midir ki, bu hadisten hareketle aynı konumda olan başka hadisleri reddediyorsunuz?(!)

Öte yandan gelelim sayın Kırbasoğlu'nun, acelelikten olsa gerek, araştırmaya vakit bulamadığı, sayın Yiğit'in de "Birçok ilim adamına göre, had cezaları âhâd haberle sabit olmamaktadır" diyerek sanki çoğunluğun görüşü gibi takdim ettikleri haber-i vâhidle hadlerin sabit olmayacağı meselesine. Bu konuda ilk olarak sayın Yiğit'in verdiği birinci kaynak olması ve Hanefî usulcülerin bu konu hakkındaki görüşlerini yansıtmaması bakımından Serahsî'nin Usûl'üne bakalım. Serahsî, "Haber-i Vâhid'in Hüccet Olduğu Konuların Kısımlarının Beyanı" başlığı altında dört kısma ayırdığı birinci kısımda şöyle diyor: "*Birincisi, nesih ve tebdile ihtimali olup dinin fûru'u olan şer'î hükümlerdir. ... Bu da iki kısımdır. Birincisi, ibadetlerde olduğu gibi şüphe ile kalkmayacak konulardır. Bu tür konularda âdil tek kişinin haberi hüccettir. ... Şüphe ile kalkacak konulara gelince Ebu Yusuf'tan haber-i vâhidin bu konularda da hüccet olduğu rivayet edilmiştir. Bu görüş Cessâs'ın tercihi ettiği görüştür. Kerhî ise bu tür konularda haber-i vâhidin hüccet olmayacağını söylemiştir.*"²³ Serahsî daha sonra bu iki görüşün açıklamasını yapmakla yetinerek hangi görüşü tercih ettiğini açıkça belirtmemiştir. Ancak konuya seçtiği başlığın, Cessâs'ın görüşünü tercih ettiğini gösterdiği söylenebilir.

Konuyla ilgili olarak mütekellim usulcülerin görüşlerini yansıtmaması açısından da Âmidî'nin el-İhkâm'ına bir göz atalım: "Ebû Abdillâh el-Basrî ve Kerhî'nin aksine Şâfiîler, Hanbelîler, Ebû Hanîfe'nin ashâbından Ebû Yusuf ve Ebû Bekr er-Râzî (Cessâs) ve âlimlerin çoğunluğu, haddi gerektiren konularda ve şüphe ile düşen her konuda haber-i vâhidin kabul edilmesi konusunda ittifak etmişlerdir."²⁴ Bu konuda yazar tarafından ileri sürülen itirazın aynısına usulcüler, bu cezaların, yalan olma ihtimali bulunmakla birlikte şehadetle ispat edilmesinin, böyle bir itirazı geçersiz kıldığı şeklinde cevap vermişlerdir.²⁵

Bu ifadeler sayın Yiğit'in söylediğinin aksine birçok kişinin değil, bir iki kişinin bu konuda haber-i vâhidi -burada recm ve irtidat ile ilgili haberlerin fukahâ tarafından haber-i vâhid görülmediğini tekrar belirtmekte fayda var- delil olarak kabul etmediğini açıkça göstermektedir. Bu tür konularda ilme saygının bir gereği olarak biraz daha titiz davranılması gerektiğini söylemekle yetiniyoruz.

4. HZ. PEYGAMBER'İN BEYAN GÖREVİ:

Sayın Kırbasoğlu'nun Hz. Peygamber'in beyanı hakkındaki "Öte yandan, Kur'an pek çok ayette irtidat olgusunu ele aldığı halde, -şayet bu suçta maddî bir müeyyide/ceza öngörülmüş olsaydı- bu dünyevî/maddî ceza konusunda hiçbir açıklamada bulunmaması makul değildir (Lâ yecûzü te'hîru'l-beyân 'an vakti'l-hâceti). Açıklamanın, Kur'an'ın kendisi dururken Hz. Peygamber aracılığıyla yapılmış olabileceğini ileri sürmek de ikna edici görünmemektedir" (s. 129, satır 20-25) sözlerini, sünneti bir "dünya görüşü", bir "yaşam modeli" olarak takdim ettiği *İslam Düşüncesinde Sünnet* isimli eserindeki "Görülmektedir ki, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklama görevinin bulunduğu noktasından hareketle sünneti temellendirmek sağlıklı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma yöneltilen tenkitler ise -haklı oldukları hususlar bulunmakla beraber- onu geçersiz kılacak bir nitelikte değildir" (s. 169-170) ifadeleriyle birlikte değerlendirdiği-

²³ Serahsî, *Usûl*, Beyrut, t.y., I. 333-334.

²⁴ *El-İhkâm*, I, 344.

²⁵ *El-İhkâm*, aynı yer.

mizde, bu sözleri hiç ama hiç ikna edici görünmemektedir. Bu ifadeler karşısında 'Acaba sayın Kırbaşoğlu'nun düşüncelerinde bir değişiklik mi oldu?' diye sormaktan da kendimizi alamıyoruz. Diğer taraftan, "Öte yandan, Kur'an pek çok ayette irtidat olgusunu ele aldığı halde, -şayet bu suça maddî bir müeyyide/ceza öngörülmüş olsaydı- bu dünyevî/maddî ceza konusunda hiçbir açıklamada bulunmaması makul değildir" şeklindeki ifadesinin de ancak Kur'an'ın bir kanun metni(!) olarak değerlendirilmesi halinde makul olduğunu belirtmek gerekir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Günümüzün modern ceza hukuku anlayışını²⁶ yansıtan bir yaklaşımla geçmiş dönemde kabul edilen cezaları "şiddet" olarak nitelemek yerine, bunları kendi şartları ve anlayışları içerisinde anlamlandırmanın daha sağlıklı bir değerlendirme olduğu kuşkusuzdur. Bu cezaların şiddet olarak algılanması, Kur'an'da yer alan diğer bedenî cezaların da aynı sıfatla nitelendirilmesi sonucunu doğurması kaçınılmazdır.

Fukahâ beşer olmaları hasebiyle elbette hatadan masum değillerdir. Ancak sayın Kırbaşoğlu'nun ele alınan konularda fakihlere yönelik eleştirilerinin yerinde ve haklı olmadığı görülmektedir. Bu eleştirilerin aceleci genellemelerden kaçınılarak daha titiz bir şekilde yapılması yerinde olurdu. Usûl-i fıkıh eserlerinin "Haberler" bölümü incelendiğinde usulcülerin haber-i vâhidler konusunda muhaddislerden daha titiz davrandıkları söylenebilir.

Hanefîlerin dışındaki usulcülerin, tevatür derecesine ulaşmayan tüm haberler için genel olarak haber-i vâhid tabirini kullanmış olmaları;²⁷ Hanefî usulcülerin çoğunluğunun ise mütevatir, meşhur ve ahad şeklinde bir taksimi benimsemiş olmaları göz önünde tutulması gereken önemli bir noktadır. Özellikle Hanefî usulcülerin geneli tarafından kullanılan ve mütevatirle haber-i vâhid arasında yer alan meşhur haberin hükmü, haber-i vâhiden farklı değerlendirilerek bununla Kitab'ın hükmünün neshedilebileceği, umurunun tahsis, mutlakının takyid edilebileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte daha sonraki Hanefî literatürde meşhur haber²⁸ olarak geçen haberleri, mütevatirin iki kısmından biri olarak değerlendiren Ebû Yusuf, Kerhî ve Cessâs gibi ilk dönem Hanefî usulcü ve fakihlerin bulunduğu da işaret etmek gerekir. Cessâs'ın ifadesine göre mest üzerine mesh, recm haberleri ve benzeri haberler, istidlâl yoldan "ilim" gerektiren haberler olup mütevatirin iki kısmından ikincisini oluşturur.²⁹ Her iki durumda da başta Hanefîler olmak üzere genel olarak usulcü ve fakihler söz konusu iki meselenin dayandığı hadisleri, yazarın belirttiği şekilde haber-i vâhid olarak değil, mütevatire yakın haberler olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

²⁶ Sayın Sulhi Dönmezer'in "Bugünkü çağdaş Ceza hukukunda en çok yer işgal eden cezalar hürriyeti bağlayıcı cezalardır. Bunları da mümkün olduğu kadar başka nitelikteki seçeneklere çevirmek yolu tutulmaktadır. Ölüm, sürgün gibi cezalar ise uygar ülkelerde istisnaen uygulanmaktadır" (Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, Nazaî ve Tatbiki Ceza Hukuku, 12. baskı, I, 6) şeklindeki sözleri bu anlayışa bir örnek olarak zikredilebilir.

²⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 73; Bâcî, *İhikâmu'l-Fusûl*, 235; Cüveynî, *el-Burhan*, I, 368; Şirazi, *Şerhu'l-Lümâ*, II, 569; Gazalî, *el-Müstesfâ*, I, 146; Amidî, *el-İhikâm*, I, 257;

²⁸ Serahsî, Cessâs'tan farklı olarak bu tür haberleri meşhur haber olarak değerlendirir ve *ilm-i tuma'nine* ifade ettiğini belirtir. Yine Serahsî, İsâ b. Ebân'ın recm haberlerini inkar edenin tekfir edilmeyeceği ancak dalaletle nispet edilecek türden haberler olarak değerlendirdiğini ifade ederek kendisi de bu değerlendirmenin yerinde olduğunu söyler. *Usûl*, I, 292-293.

²⁹ *Ahikâmu'l-Kur'an*, III, 47, 48; daha geniş bilgi için bkz. DİA. "Haber-i vâhid" md.

Haber-i vâhidler konusunda belirtilmesi gereken noktalardan birisi, hadisin senedine ilişkin incelemenin hadisin kabulü noktasında kesin sonuç vereceğine olan inançtır. Usulcü ve fakihlerin, meşhur ve müstefiz dışında kalan haber-i vâhidlerin kabulüyle ilgili değerlendirmelerine şöyle bir göz atıldığında senedin sıhhatinin, haber-i vâhidin kabulü için yeterli olmadığı görülür. Usulcü ve fakihler, senedinin sıhhati yanında ravîye ve haberin içeriğine yönelik birtakım şartların da bulunmasını gerekli görmüşlerdir.³⁰ Buna karşılık ilk dönemden itibaren Müslümanların genel kabulüne mazhar olmuş meşhur ve müstefiz hadisler için bu tür şartları gerekli görmemişlerdir. Bu tür bir anlayıştan hareketle Gazâlî, kıyas ve içtihadın hücciyetinde kullanılan meşhur Muaz hadisi ve "Varise vasiyyet yoktur", "Kadın teyzesi üzerine nikahlanamaz", "İki ayrı din mensubu birbirine varis olamaz" gibi hadisler hakkında şu değerlendirmeyi yapar: "Bu hadis ümmetin genel kabulüne mazhar olmuş ve hiç kimse bu hadis ile ilgili bir ta'n ve inkar göstermemiştir. Bu mertebedeki hadislerin mürsel olması hadise zarar vermez. Hatta bu gibi hadislerin isnadını araştırmak bile gerekmez."³¹ Cessâs da "Varise vasiyyet yoktur" haberi ve benzeri haberlerde olduğu gibi icmâ' tarafından desteklenen haber-i vâhidlerin sahih olduğunu ve ilim gerektirdiğini, âlimlerin bu tür haberlerle amel konusunda ittifak ettiğini belirterek benzeri bir değerlendirmede bulunur.³² Bu noktada, hadis mecmualarında yer alan hadisleri esas alarak (özellikle de bu hadis mecmualarının tedvininden önce yaşamış) fakihleri ve görüşlerini yargılamanın hatalı sonuçlara yol açacağını belirtmemiz yerinde olur.

Fakihlerin bu ve benzeri konularda esas itibarıyla Müslümanların ortak kabullerinin göstergesi olan ve geleneğin ana çatısını oluşturan icmâ'a dayandıkları hususunun hiç gündeme getirilmemesi, yazarın fakihlerin bu iki konuda zayıf, haber-i vâhid türünden haberlere dayandıkları eleştirisini gölgelemektedir.

Bugünkü değerlere ve dünya görüşüne uymayan geçmişe ait hüküm ve uygulamaları, geçmiş dönemde yaşayanlar adına, üstelik onlar tarafından benimsenmiş ve kabul edilmiş olmasına rağmen sayın Kırbaçoğlu'nun reddetmesi, acaba ne ile izah edilebilir? Gelenek içinde yer alan bu tür hüküm ve uygulamaları bir yük, utanılacak bir miras gibi görmek, ne kendimizi ne de bu yüzden İslam'ı eleştirenleri memnun etmeyeceği gibi sağlayacağı hiçbir yarar da söz konusu değildir. Bugün bu geleneğe karşı nasıl bir tutum izlememiz gerektiği hususu dışarıda tutulmak kaydıyla öncelikle yapılması gereken, geleneği kendi şartları içerisinde sağlıklı bir şekilde ortaya koyma ve anlama yönünde çaba sarf edilmesidir. Sayın Kırbaçoğlu recm ve irtidat konusunda, bunların İslam'da olmadığını söylemek ve fakihleri eleştirmek yerine, bunların kendi şartları içinde verilmiş birer hüküm olduğu değerlendirmesini yapsaydı, bu kadar söz söylemeye hacet kalmazdı. ♦

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. DİA. "Haber-i vâhid" md.

³¹ El-Müstesfâ, II, 254.

³² Ahkâmü'l-Kur'an, III, 67, 68.